

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

5-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

Ю.П. Апаков, А.Х. Жураев Каррали характеристикали бешинчи тартибли бир тенгламанинг чекли соҳадаги ечими ҳақида	5
М.Мамажонов, С.М. Мамажонов Бешбурчакли соҳадаги тўртинчи тартибли параболик – гиперболик турдаги тенглама учун битта чегаравий масала ҳақида	11
Ж.О.Тахиров Амалий математиканинг баъзи замонавий муаммолари ҳақида	19

ФИЗИКА, ТЕХНИКА

Максудов Р.Х., Джураев А., Шухратов Ш., Холдоров Ш Пахта тозалагичнинг ишчи органлари динамикасини ўрганиш	27
О.Қ. Деҳқонова Умумий ўрта таълим мактабларида физика ва математика фанлари узвийлигининг таҳлили	33

КИМЁ

О.Эргашев, М.Коххаров, Э.Абдурахмонов СаА (М-22) цеолитида карбонат ангидрид гази адсорбциясининг энергетикаси	36
--	----

БИОЛОГИЯ, ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

М.Ҳолиқов, Ё.Аҳмедова Фарғона водийсидаги қушларнинг географик тарқалиши ва муҳофазаси	41
Х.М. Шодмонов, Н.З. Сотволдиев, И.А.Ақбаров Уй шароитида анордан шарбат ва компот тайёрлаш технологияси	43

ГЕОГРАФИЯ, ТУПРОҚШУНОСЛИК

Ғ.Юлдашев, Г.Сотиболдиева Суғориладиган қолмақалланган оч тусли бўз тупроқлар агрокимёвий хоссаларининг ўзгариши	46
М.Т.Исағалиев, З.Ж.Исомиддинов Суғориладиган сур тусли қўнғир тупроқлар биогеокимёси	51
В.Ю.Исақов, А.Н.Хошимов Сўх конус ёйилмаси тупроқларининг экологик мелиоратив ўзгаришлари	57

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

О.Умаров Худудларда иқтисодий мустақамлик заҳирасини яратишнинг самарадорлиги	61
---	----

ТАРИХ

З.Й.Эсонов Фарғона водийси ҳунармандларининг пирлар билан боғлиқ эътиқодий қарашлари	63
А.Абдухалимов Мустақиллик йилларида водий вилоятларида оналик ва болаликни муҳофаза қилиш муаммолари	67
М.М.Темирова Фарғона вилоят радиоси тарихига доир айрим мулоҳазалар	70
Ш.Махмудов Қўқон хонлигида хорижий давлатларнинг элчиларини қабул қилиш: анъаналар ва ўзига хослик	74
А.Юлдашев Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда раҳбар ва бошқарув кадрлар тайёрлаш тизимининг тадқиқотларида ақс этиши	77

ФАЛСАФА, СИЁСАТ

М.М.Юлдашев, Ш.А.Рахимов Европа мамлакатларида ёшлар сиёсати: амалиёт ва тажриба	80
З.Р.Қадирова, А.А.Қамбаров Ижтимоий фикрлар тарихида тафаккур услуби масаласи	84
Р.Рўзиева, Н.Эшонқулова, Н.Бобоназарова Илмий билиш бахт-саодатга интилиб, ахлоқий маданияти юксалишида муҳим омил	87

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДАГИ ҚУШЛАРНИНГ ГЕОГРАФИК ТАРҚАЛИШИ ВА МУҲОФАЗАСИ

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ И ОХРАНА ПТИЦ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION AND PROTECTION OF BIRDS IN FERGANA VALLEY

М.Ҳолиқов, Ё.Аҳмедова

Аннотация

Мақолада Фарғона водийсидаги қушларнинг географик тарқалиши ва муҳофазаси ҳақидаги фикрлар берилган. Қушларнинг водий учун характерли вакиллари, тур сони, тоғли, тоғолди, чўл зоналар, ярим чўлларда учрайдиган қушлар, яъни йилқичи, йўрғатувалоқ, сариқ сор, тоғ чумчуқ, тасқара, қора калхат кўрсатиб ўтилган. Дунё бўйича 9000 та турдан 87 тури водийда учраши, уларнинг 14 таси учиб келиб-кетадиган қушлар эканлиги таъкидланади.

Аннотация

В статье представлены данные о географическом распространении птиц и их охране в Ферганской долине. В ней перечисляются некоторые виды птиц, которые распространены в степной, горной и предгорной зонах, а также в полупустыне, где встречаются авдотка, дрофа-красотка, сарыч, малиновка, гриф, черный коршун и другие птицы. Мировая фауна насчитывает 9000 видов птиц, 87 из которых обитают в долине, в том числе 14 видов перелетных птиц.

Annotation

In this article, on the basis of literature data and authors research geographical wide spread of birds and their protection in the Fergana valley are given.

Таянч сўз ва иборалар: йилқичи, йўрғатувалоқ, сариқ сор, тоғ чумчуқ, тасқара, қумой, қора калхат, оқбошли қумой.

Ключевые слова и выражения: авдотка, дрофа-красотка, сарыч, малиновка, гриф, снежный гриф, черный коршун, белоголовый сип.

Keywords and expressions: swallow, lilac, yellow sorghum, desert-rock-cutters, snake, sandstone, snow leopard, white gum.

Қушлар ҳайвонот дунёси ичида ўзининг хилма-хиллиги ҳамда тур таркиби жиҳатидан бошқа ҳайвонот дунёси вакилларида ажралиб туради. Ўзбекистон бўйича амалга оширилган орнитологик тадқиқотларнинг амалга ошиши натижасида шундай хулосага келиндики, Фарғона водийсининг қушлари ва уларнинг географик тарқалиши ҳақида кам тўхталиб ўтилган. Фарғона водийсининг иқлим шароити Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларидан фарқ қилади. Шунга мувофиқ, бу ердаги фауна водийнинг рельефи, сувлари, тупроқлари ҳамда иқлим шароитига мос ҳолда шаклланган. Бу ерда кенг тарқалган келиб-кетувчи, учиб ўтувчи, камайиб бораётган ва ноёб турлар фарқланади.

Дунё бўйича қушларнинг 9000 тадан ортиқ тури тарқалган бўлса, шундан Ўзбекистон бўйича 432 га яқин тури қайд қилинган, Фарғона водийсида уларнинг 87 тага яқин тури ҳисобга олинган. Шулардан водийда ўтроқ яшовчи қушлар 25 (Фарғона водийси жами қушларининг 28.73%) тага яқин турни, келиб-кетувчи қушлар эса 48 (Фарғона водийси жами қушларни 55.17%) тага яқин турни ҳамда учиб-ўтувчи қушлар 14 (Фарғона водийси жами қушларининг 16.1%) тага яқин

турларини ўз ичига олади. Бу турларнинг географик тарқалишини Фарғона водийсида қуйидагича тақсимлаш мумкин.

Текисликлар жуда катта майдонни эгаллайди, шундан 56% майдон Марказий Фарғона ҳудудига тўғри келади. Текисликларда чўлларнинг бир неча тури фарқ қилинади: қумли, соз тупроқли, шўрхок, тошлоқ (гипсли) ва бошқалар. Фарғона водийсидаги қумли ҳамда соз тупроқли чўллар (Фарғона, Ёзёвон дашти) анчагина майдонни ташкил қилади. Чўл ҳудудида яшовчи қушлар узоқ давом этадиган қурғоқчилик шароитига, жазирама иссиққа чидамли бўлади. Шунинг учун бу ердаги қушларнинг ҳаёт шароити бошқа минтақа қушлариникидан кескин фарқ қилади. Жумладан, водийдаги чўлларда қушларнинг бир неча туригина (йилқичи, тентакқуш, бойқуш, сўфитўрғай, шўрхок тўрғай, дашт тўрғайи, чўл бўктаргиси, жўрчи, йўрға-тувалоқ, миққий кабилар) тарқалган. Бу ерда турли хил шароитда яшашга мослашган ва кенг тарқалган турлар (тўрғайлар, тошсир чумчуқлар) кўпроқ учрайди.

М.Ҳолиқов – ФарДУ, биология фанлари номзоди, катта ўқитувчи.
Ё.Аҳмедова – ФарДУ, магистрант.

Фарғона водийси ҳудудини жанубдан Туркистон ва Олой, шарқдан Фарғона ва Отўйноқ, шимолдан Чотқол, шимоли-ғарбдан эса Қурама ва Қорамозор тоғ тизмалари чегаралаб туради. Тоғлардаги ҳаёт шароити чўллардагига қараганда бирмунча турлитуманлиги билан фарқ қилади, шунинг учун бу ердаги қуш турлари яшашига қулай шароит ҳисобланади. Водийда Чала чўлли тоғ минтақаси, тоғ даштлари минтақаси, тоғ ўрмонлари минтақаси ва Альп минтақаси фарқ қилинади.

Чала чўлли тоғ минтақаси адир дейилиб, денгиз сатҳидан 200-600 м баландликда жойлашган тепалик ва тоғ этагидан иборат. Бу минтақада учровчи қушларнинг характерли вакиллари йилқичи, йўрғатувалоқ, тўрғайларнинг бир неча тури, сариқ сор, чўл тошсирчумчуқлари, кўкқарға, сариқ чумчуқ кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Тоғ даштлари минтақаси ўтли дашт ҳудуди ҳисобланиб, денгиз сатҳидан 600-1100 м баландликда жойлашган. Тоғ даштлари минтақасида характерли қушлардан бедана, каклик, куйка, сор каби турлар учрайди. Тоғ ўрмонлари минтақаси денгиз сатҳидан 1200-2500 м баландликда жойлашган. Бу ерда намлик кўп, деярли ҳамма жойда сув манбалари ва емиш топиш имкони мавжуд. Ўрмонлар орасидаги чуқур жарликлар, тик қоялар ва қоялардан нураб тушган уюмлар кўпгина қушлар учун бошпана бўлади. Ҳудудда тарқалган асосий турлардан вьюроклар, сариқ чумчуқлар, арча болтатумшуғи, читтаклар, фотма чумчуқ, қизилиштон, мойкут, пеночка, зарғалдоқ кабилар кўплаб учрайди. Стенолазлар, пичугаларни аҳён-аҳёнда, тезоқар сувлар ёнида эса деворда юрвчи сув чумчуқлари учрайди. Тоғ чўққилари ва даралар тепасида йиртқич қушлар – тасқара, қумой, бургут, оқбошли қумой сингари характерли вакиллари тарқалган. Водийнинг сув ҳавзалари ҳамда унга яқин бўлган қамишзор ва тўқайлар ёввойи ўрдак, қирғовул, тўқай чумчуғи, оддий какку, сариқ жиблажибон, зағизғон (ҳакка), кўк

ва малла қўтон, олақарға, ваҳмақуш, чуррак, ғозлар, ғарб булбули, мўйловдор читтак, қораялоқ каби қуш турлари тарқалган асосий яшаш жойи ҳисобланади. Бу турлар яшаш шароитидан келиб чиқиб, бошқа ареалларда камроқ учрайди.

Фарғона водийсида воҳа (оазис)лар анчагина жойни ташкил қилади. Воҳалар водийда Марказий Фарғона чўл зонасининг тоғ ёнбағирларида ва чала чўллар минтақасида жойлашган. Улар инсон қўли билан яратилган маданий ландшафтлар ҳисобланади. Бу ҳудудларда водий орнитофаунасининг ўтроқ, келиб-кетувчи, учиб-ўтувчи, турлари фарқланади. Жумладан, шаҳар ва қишлоқларда қушларнинг қишлоқ қалдирғочи, мусича, дала чумчуғи, уй чумчуғи, туя қалдирғоч, майна, қорашақшақ, карқулоқ каби турлари энг характерли ҳисобланиб, кишиларнинг турар жойларида кўп тарқалган. Бундан ташқари, экиб ўстириладиган дарахтзорлар қоракалхат, жиғилтой, кўк каптар, зағизғон, зарғалдоқ, ваҳмақуш, қоратўш чумчуқ, булбул каби қуш турлари учун асосий уя қуриш маскани бўлиб хизмат қилади.

Водийдаги табиий ландшафтларнинг тезкорлик билан ўзлаштирилиши, яъни ерни ҳайдаш, овчиларнинг кўпайиши ёввойи қушларнинг ўйламай-нетмай, қонун-қоидага риоя қилмай ов қилиниши, янги-янги шаҳарлар, қишлоқларнинг вужудга [2.45] келиши, табиатдан оқилона фойдаланмаслик оқибатида қушларнинг яшаш жойлари ҳамда тур таркибининг камайишига сабаб бўлмоқда. Бу ҳолат ҳозирги пайтга келиб Фарғона водийсида Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига 19 та қуш турининг киритилишига олиб келди. Фарғона водийсида ёввойи қушлар ва улар жойларининг муҳофазаси бўйича махсус қонунчилик асосида амалий чора-тадбирлар кўрилмаса, уларнинг табиатда йўқ бўлиб кетиши хавфини бартараф қилиб бўлмайди. Ноёб ва йўқолиб кетиш ҳолатида бўлган қушларни ҳимоя қилиш ҳар биримизнинг табиат олдидаги бурчимиз ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Янушевич А.И., Абдусаломов Я., Гаврилов Е.И., Юрлов К.Т., Кашкаров Д.Ю., Еминов А., Ажимуратов А. Местность и экологическая регулярность миграции птиц в континентальных областях западной части Азии. Орнитология. - Выпуск 17. -М., 1982.
2. Белялова Л.Е., Абдусалимов Я. Водохранилище Чимкуртан. Важные места обитания птиц. Под ред Кашкарова. Р.Д., Уэлша Д.Р. и Бромбейкера М. с пом. Лановенко Е.Н. –Т., 2008.

(Тақризчи: *Ф.Ҳомидов – биология фанлари доктори, профессор*).